

Co kdyby to dopadlo jinak? Křížovatky českých dějin,

Praha 2007, Dokořán, 184 s.,

ISBN 978-807363-137-6

Sociologové používají pojem „sociologická imaginace“ pro označení zvláštní dispozice vnímat a identifikovat sociální problémy, případně pro nacházení jejich souvislosti, a míní tak zároveň talent pro vlastní disciplínu. Něco podobného by bylo jistě možné formulovat také pro historiografii jako mentální schopnost překračovat pouze historicky dané, a v líčení předčasnosti, současnosti a následnosti událostí ukazovat nejen kulturní odlišnosti různých dob a zpřítomňovat jejich hodnoty, přesvědčení i iluze, či, jak to kdysi formuloval Josef Pekař, *básnický oživitvat probádanou minulost*, ale také odhalovat různou míru významu jednotlivých historických jevů, nacházet obecnější trendy a připomínat zásadní otevřenost dějinného procesu.

To, co se v posledních třech desetiletích začalo¹ explicitně diskutovat pod nadpisem „kontrafaktické dějiny“² a z čeho se mi zdá možné na dar historické imaginace jednotlivců alespoň nepřímou usuzovat, je však problém starší, doprovázející celý vývoj historiografie.

Přibližně ve stejnou dobu, kdy například Johann Gottfried Herder (1744–1803) prohlásil že „dějiny jsou věda o tom, co zde je, a nikoli o tom, co by třeba působením tajných zámyslů osudu byt mohlo“, formuloval Edward Gibbon (1737–1794) svou často citovanou krátkou úvahu, co by se stalo, kdyby Karel Martell roku 732

1 Vedle knihy Niala Fergusona *Virtual History* z roku 1997 patří k obnovitelům této perspektivy vidění historických událostí Alexander Demandt a jeho kniha *Ungeschehene Geschichte. Ein Traktat über die Frage: Was wäre geschehen, wenn...?* (Göttingen 1994), která mezitím vyšla ve třech vydáních.

2 Asi by stálo za vysvětlení, proč překladatelé Fergusonovy knihy (*Virtuální dějiny. Historické alternativy*) zavedli v roce 2001 pro anglické *contrafactual* nic neoznačující český ekvivalent *kontrafaktuální*, na který beze všeho bohužel přistoupili i autoři recenzovaného sborníku o křížovatkách českých dějin, namísto toho, aby použili přirozenější výraz *kontrafaktický*, a tak signalizovali, že se jedná o historickou cestu takříkajíc proti faktům a nikoli proti nějaké zvláštní sféře *faktualit*, která nic neobsahuje. Anglické *factual* se totiž do češtiny běžně překládá jako *faktický* nebo *skutečný* (termín „faktuální“ běžné slovníky spisovného jazyka neznají). Anebo mělo jít o specifickou terminologickou „aktualizaci“, vycházející z nejistoty, jak se vlastně postavit k povaze vědeckosti kontrafaktického přístupu tím, že zvláštním označením oddělíme jeho předmět?! Podobně v německé historiografii znají *kontrafaktische Geschichte*, případně *kontrafaktische Argumentation* v právní kasuistice, nikoli však *kontrafaktualistische Geschichte* apod.

neporazil u Poitiers Araby a nezastavil by jejich expanzi na sever Evropy: „Vítězný [arabský] pochod by pokračoval tisíc mil od gibraltarské skály až k břehům Loiry; podobný terén by dovedl Saracény až k hranicím Polska a Skotské vysočiny; Rýn není větší překážkou než Nil nebo Eufrat. Arabská flotila by mohla bez boje vplout do ústí Temže. V Oxfordu by se nyní možná přednášel Korán a obřezaným by se zde zjevovala posvátnost a pravda Mohamedových proroctví.“ A navíc: v Araby obsazené Evropě by jistě nedošlo ke vzniku scholastiky, ani k boji o investituru a k následnému odpojení duchovní a světské moci, tak důležitému pro prosazení evropsky jedinečné racionalizace práva a svobody svědomí, nerozšířil by se humanismus a nestabilizovala by se reformace, nevzniklo by osvícenství a asi by se vůbec neinstitutionalizovaly hodnoty, které si dnes opakovaně zpřítomňujeme při hledání evropské identity.

Oba postoje, Herderův a Gibbonův, lze jistě „idealizovat“ ve weberovském smyslu jako dvě typické perspektivy přístupu k vidění historické reality. Na jedné straně, z pozice zdánlivě historicky realistického přístupu Herderova, spekulujícího však o dějinách jiným, preromantickým způsobem, přinejmenším ale stejně silně, jako se jiným mohou zdát pokusy o extrapolaci jejich nerealizovaných možností, by se dalo ukazovat, že zapovídání toho, čemu se říká „možné“, „virtuální“, „alternativní“ či „kontrafaktické“ dějiny (což samozřejmě nejsou synonyma, nýbrž specifická významová odstínění), se může opírat o následující námitky: To, co se nestalo, je pro průběh historických událostí i s ohledem na přítomnost vlastně bezvýznamné a co do svého průběhu neprozkoumatelné. Úvahy, které se o tom dají snovat, se jeví jako nemístné a nepřiměřené, protože možných alternativ vývoje je nespočetně mnoho; zároveň se tak ale oslabuje souvislost dějin a přítomnosti, totiž porozumění přítomnosti jako určitému výsledku předchozího vývoje, a tudíž i něčemu beze všeho nezměnitelnému.³ Jde přitom o odlidštěné líčení událostí, které konkrétní aktéry musí nakonec nahrazovat abstraktními kauzalitami a strukturními vlivy, čímž se oslabuje jak působení individuálně působící a situačně vázané nutnosti, tak vnímání jedinečnosti a neopakovatelnosti historických konstelací subjektů, sil, procesů i náhod.

Naproti tomu, vyjdeme-li z Gibbona, lze tvrdit, že uvažování o dějinách, které se neudály, je naopak nutné proto, abychom zkompletovali své vědění a udrželi si povědomí o principiální otevřenosti dějin, o tom, že všechno (nebo alespoň něco) mohlo být jinak, abychom si vývoj uvědomili jako hru možností a tlaků, a tak

3 Sociologie jednání v podobné souvislosti používá termín *path dependency*, a označuje tak závislost dosaženého stavu na cestě, jíž se k němu dospělo, závislost jen obtížně změnitelnou, a pokud vůbec, tak nanejvýš od posledního „rozcestí“.

pochopili nejen závažnost kauzálních faktorů, stabilitu struktur a působení institucí, ale také omyly a náhod, abychom rozpoznali negativní skutečnosti, rozuměli nejednoznačnosti situací, v nichž se rozhodovalo, i objektivně daným možností, které aktéři mohli zvažovat, abychom chápali pravděpodobnosti i jejich nerovnoměrnost. A samozřejmě také, abychom odůvodnili naše hodnocení, které je nakonec vždycky funkcí porozumění historickému a civilizačnímu významu určitých událostí jako právě těch, které určovaly další vývoj, jako – chcete-li ve smyslu recenzovaného sborníku – oněch „křížovatek dějin“, které svůj stín často vrhají až do naší přítomnosti.

Význam určitých historických, sociálně ekonomických, kulturních a politických událostí pro přítomnost (od vítězných nebo prohraných bitev, reformních pokusů a politických změn přes vědecké a technické objevy konče vydáním císařských patentů a přijetím modernizačních zákonů) asi nelze ozřejmovat jinak než kontrafaktickým způsobem, jak se to ostatně ukazuje v pokusech o jeho spojení s typologickými metodami práce v právních (u Eduarda Meyera) a kulturních (u Maxe Webera) dějinách, případně také v dějinách politických (u Raymonda Arona).

A právě zde se mi zdá ležet vnitřní paradox těch příspěvků sborníku *Co by bylo kdyby? Křížovatky českých dějin*, jejichž autoři povolně ustoupili ošidnému požadavku „pravděpodobných alternativ“ (s. 7). Co se tím má rozumět, jak se takové „pravděpodobnosti“ věcně a metodologicky stabilizují, do jaké míry jsou závislé na dosavadních výkladech a do jaké opravdu usilují o odhalení jiných možností vývoje, nemluvě o roli historické náhody, zůstalo však v knize neobjasněno.

Tato nevyjasněná a v jednotlivých příspěvcích různě představovaná a různě dodržovaná „pravděpodobnost“ pak většinou zakládá takovou kontrafaktickou představu událostí, která může být vtěsnána do více či méně obsáhlých znalostí jednotlivých autorů o dalším vývoji, navíc vedených spontánní tendencí ho potvrzovat. Nežetelnější je to asi v prvních dvou příspěvcích, které se snaží ukázat, že kdyby nedošlo k bitvě na Bílé hoře, případně kdyby Turci dobyli Vídeň, tak by se to v následném průběhu evropských dějin stejně moc neprojeвило. Podle Ivany Čornejové by jen bylo „krvavé drama na Bílé hoře i další krvavé ‚teatrum‘ na Staroměstském rynku o rok později“. Ale k rekatolizaci a odchodu nekatolíků ze země by údajně stejně došlo, včetně exilu J. A. Komenského. Kontrafaktické úvahy Josefa Pekaře z dob kolem první světové války, co by naopak následovalo v případě vítězství českých stavů, a – vyostřeně formulováno – do jaké míry, jak Pekař naznačuje, rekatolizace vlastně zachránila český národ (a jazyk), který by jinak utonul v německém protestantském moři podobně jako Lužičtí Srbové, zůstaly nezmíněny.

Podobně snaha Víta Vlnase ukazovat možné turecké dobytí Vídně jako pouhé *Pyrrhovo vítězství* (s. 46) zůstává silně vpletena do jeho úctyhodných znalostí, poněkud však postrádajících kontrafaktickou imaginaci. Esencialistický přístup ke zjištěným faktům je nakonec vždycky jednodimenzionální a jednosměrný,

dovoluje nanejvýš uvažovat o možnostech, změnách a událostech, které se odehrávají v „krátkém čase“, jako byly Vlnasem enumerované třídní plenění dobyté Vídně, rychlá přeměna vídeňských kostelů v mešity, změna jídelničky a islamizace správy. Dokonce i případný smír Habsburků s Bourbony, uzavřený po pádu Vídně, by podle Vlnase asi zůstal bez zásadnějších důsledků na mocensko politickou mapu Evropy. Celkové vnitřní hospodářské i vojenské oslabení státu, demoralizace obyvatelstva, marginalizace Habsburků na úkor vzestupu jiných sil v Říši, možné opožďování střeoevropského politického, hospodářského a kulturního vývoje (pokud jde o předpoklady vzniku absolutistického státu, o prosazování modernizačních procesů, vliv osvícenství, procesy národní i sociální emancipace a možnosti demokratizace apod.) po pádu Vídně, na které pro další vývoj upozorňují maďarští historici, nejsou Vlnasem ani zmíněny, protože podle něho by přece Turci dobyté území stejně neudrželi. To totiž podle něj bylo jednoznačně „za hranicí vojenských, politických, a konec konců i geografických možností Vysoké porty“ (s. 51). A tak by se většina věcí údajně záhy vrátila do starých kolejí. Podobně je tomu s otázkou, do jaké míry by znovudobývání Vídně vyčerpalo vojenské síly císařských a jejich spojenců a zda by také hospodářsky nepodvázalo možnosti jejich následných akcí v Uhrách a zda by vůbec neznemožnilo jejich celkové vítězství ve válce 1683–1689, když už nebudeme mluvit o náhodách, osobních neschopnostech či jiných subjektivních vlivech. Vlnasem jen ironicky zmíněná vize Tobiase Johannesse Beckera, současníka oněch událostí, a svou intencí připomínající Gibbona, že „Uhry by byly tytam, Rakousy rozervány, Štýrsko v okovech, Morava měla nepřítel před sebou, Slezsko by bylo uzavřeno a Čechy tu stály jako dům na hranici“, by v kontextu podobných úvah možná zasloužila větší pozornosti. Zde se autorův dobře míněný pozitivismus fakt, orientace na bezprostřední kauzality a odtud rostoucí lineární představa pravděpodobnosti bohužel zaplétají do svých vlastních, ne příliš reflektovaných předpokladů.

S ohledem na moderní české dějiny se ve svém příspěvku o československém vojenském odporu po Mnichově podobnou cestou vydal také Jindřich Dejmek, který své výklady alternativních možností vývoje na podzim roku 1938 směřuje do (mnohokrát, i když v různých formulacích předkládaného) hodnocení, že Beneš „se nemýlil“, protože „mnohé z toho, o čem byli Benešovi kritikové ochotni uvažovat jako o ‚reálných‘ alternativách, bylo v průběhu času pilným monografickým studiem (...) odkázáno do říše snů a mýtů“ (s. 98). Což je možná realita, ale právě žádná kontrafakticitata.

Líčení jiných „křížovatek“ českých dějin – *Kdyby nezabili arcivévodu* (Luboše Velka), *Kdyby Masaryk padl ve válce* (Tomáše Zahradníčka), *Kdyby býval Hácha rezignoval* (Petra Koury), *Kdyby Gottwaldovo srdce vydrželo* a *Kdyby Dubček v Moskvě nepodepsal* (Pavla Kosatíka), *Kdyby Havel nekandidoval na presidenta* (Adély Gjuríčové) či Štefáníkův *Předčasný let do nebe* (Bohumily Ferenčuhové) atd. – se obrací

převážně k soudobým dějinám a k tomu, co je na líčení alternativních dějin asi to nejzajímavější a nejpoučnější, totiž pochopení, co je člověk v dějinách, jaké jsou jeho meze a možnosti, jaká je role vůdců a jejich politická a mravní odpovědnost, vystupující pod tlakem nutnosti, vlivem náhod či v souběhu sil. Právě to je silně přítomné v politologicky inspirativních *Alternativních memoárech* Petra Pitharta o pozadí a jiných možnostech prvních „posametových“ let.⁴ Jinde je přístup více psychologizující, anebo do líčení událostí namísto pravděpodobností intervenují politické stereotypy (*Kdyby Jan Ruml neodmítl Zemanu* Michala Musila či *Kdyby Gross nepodal demisi Jiřího Kubíka*), někde se ironie může zdát silnější než argumentace. Dokonce se ve výkladech alternativ mohou objevit sporná východiska, třeba o roli Josefa Pekaře, o kterém se ví, že v posledních třech čtyřech letech života byl výrazně dementní, při Benešově prohře v prezidentských volbách v roce 1935 (*Zbyněk Zeman Bez Beneše*).

Zde všude jsou pro porozumění dalšímu průběhu událostí a jejich směru kontrafakticky konstruované důsledky správných či chybných rozhodnutí, dispozic nebo indispozic aktérů a subjektů, jejich schopností, znalostí a neznalostí, jejich sklonu kalkulovat, nebo naopak jednak na základě politického instinktu, jejich konsenzuálnosti či konfliktnosti apod. přinejmenším stejně důležité, jako byly vlivy a trendy působící v „dlouhém čase“. Na první pohled se mnohdy může jednat o mávnutí motýlích křídel, ale právě to – jak literárně ukazoval Ray Bradbury a jak teoreticky náročněji vykládá teorie chaosu – může mít nečekané a dalekosáhlé následky.

Z celkového pojetí publikace naopak vypadají ty úvahy (o úspěšném atentátu na Hitlera Jiřího Rajlichy, o porážce Spojenců u Arnhemu Jaroslava Hrbka a válečném vyústění karibské krize Jaroslava Lánika), které ve smyslu názvu publikace žádnými *Křížovatkami českých dějin* nejsou, a také ty texty, kde je míra proklamované „pravděpodobnosti“ přece jen nízká, jakkoli vlastní líčení je poučné, vtipné a zajímavé (*Říše Rakouská nepomine* Jiřího Raka a *Koruna česká* Petra Placáka).

I když z důvodu slabšího teoretického kontextování a částečné nesourodosti celého projektu budou čtenáři ke knize sahat spíše pro pobavení než pro poučení, otázky, které se autoři snažili otevřít, nejsou jen pro zábavu.

Miloš Havelka

4 Jistě si například dovedeme představit, co by se změnilo, kdyby se třeba v projektech velké privatizace kladl zákonný důraz na jejich pro-modernizační potenciál nebo kdyby kuponovou privatizaci předcházely protikorupční a „proti „tunelování“ zaměřené právní úpravy, například ochraňující práva drobných akcionářů apod.